

LES RELACIONS ENTRE L'ESTAT I LES ESGLÉSIES A FRANÇA

Jean Morange*

Sumari

Introducció: evolució històrica

- I. L'afirmació del principi de laïcitat
 - 1. La significació de la laïcitat
 - 2. El respecte de la llibertat religiosa
 - 3. L'adaptació de la separació
- II. L'abast del principi de laïcitat
 - 1. L'acceptació d'un finançament públic indirecte
 - 2. L'adaptació dels poders de policia
 - 3. La consideració del fet religiós
- III. Conclusió: L'originalitat del model francès

* Professor de la Universitat Panthéon-Assas (París II).

Les relacions de l'Estat francès amb les diferents esglésies, i més en particular amb l'Església catòlica, sembla que són, des de fa una mica més de dos segles, de naturalesa conflictiva. L'afirmació constitucional de la laïcitat de la República n'és el signe tangible. No obstant això, la realitat és molt més complexa i cal fer una bona distinció segons que es faci una aproximació històrica, ideològica o jurídica de la qüestió.

Les relacions que mantenen actualment les diferents confessions religioses implantades a França amb l'Estat s'entenen millor si recorrem als factors històrics, determinants per comprendre no només les característiques sinó també el marc jurídic, fins i tot els seus aspectes aparentment més tècnics.

Fins a l'inici de la Revolució Francesa el 1789, els principis aplicats s'inscrivien, sense originalitat aparent, en el context polític europeu de l'època. El rei era un monarca de dret diví, catòlic, com també ho havien de ser els seus súbdits. A més, cal destacar que el gal·licanisme oficialment reivindicat des de decennis implicava que el rei i l'Església es beneficiaven d'una certa autonomia respecte a Roma. Quant a altres aspectes, la noció de tolerància s'anava convertint en una part cada vegada més significativa de l'opinió. Era el desig d'aconseguir més llibertat individual en matèria religiosa i filosòfica. El 1598, l'Edicte de Nantes ja havia atorgat als protestants una llibertat religiosa més àmplia abans de ser revocat el 1685. El 1787, un edicte de tolerància, que devem a Lluís XVI, va reconèixer als protestants els drets civils i polítics (excepte el dret d'exercir algunes professions) i va crear per a ells un estat civil laïcitzat. Això els va permetre de participar en les eleccions dels representants als Estats generals.

Aquest principi de tolerància va ser recollit posteriorment en l'article 10 de la Declaració dels Drets Humans del 26 d'agost del 1789: «Ningú no ha de ser incomodat per les seves opinions, fins i tot religioses, a condició que la seva manifestació no pertorbi l'ordre públic establert per la llei.» Aquesta disposició, la més ambigua de la Declaració, tenia com a objectiu atorgar a l'individu una llibertat individual efectiva en matèria religiosa. No prejutjava, per contra, l'estatus de l'Església catòlica ni de les altres confessions religioses que van ser objecte de disposicions ulteriors. L'Assemblea va elaborar la constitució «civil del clergat», promulgada el 1790, que reorganitzava l'Església catòlica i garantia un control del poder polític sobre aquesta. Condemnada pel papa el 1791, mentre que l'Assemblea preveia un jurament dels membres del clergat, aquest text va dividir el país. Al costat d'una Església *constitucional* es va mantenir una Església *refractària*, fidel al papa, els membres de la qual van ser perseguits. Les detencions, deportacions i execucions es van multiplicar en un context cada vegada més violent, en violació flagrant dels drets humans proclamats el 1789, fet que va marcar les mentalitats profundament per molt de temps i. La pau civil va arribar progressivament. Va ser un dels primers objectius de Napoleó Bonaparte. L'emperador va negociar un concordat, ultimad el 1801 i promulgat el 1802 per una llei que en modificava sensiblement l'abast. Es van imposar altres disposicions comparables a les protestants i els jueus, als quals l'emperador va exigir una organització centralitzada a canvi d'una llibertat religiosa efectiva. Tot aquest conjunt de principis qualificat de *règim concordatari* va constituir el marc jurídic en matèria religiosa durant una mica més d'un segle, fins al 1905.

Les actituds polítiques van canviar al segle XIX. Napoleó va exigir fidelitat cap ell a totes les confessions religioses, així com a les lògies maçòniques. La Restauració va tornar a fer del catolicisme una religió d'Estat (1814-1830), mentre que la monarquia de Juliol, al costat d'una actitud de vegades anticlerical, va fer desaparèixer aquest esment (1830-1848). La Segona República va conèixer al principi un ampli consens, trencat per disturbis socials. Durant el Segon Imperi, les relacions van evolucionar en part per l'actitud de Napoleó III amb relació a la qüestió romana (1852-1870). La Tercera República es va orientar cap a una política anticlerical, que va acabar el 1905 amb la separació i, per tant, amb el final del règim concordatari. La diversitat de les actituds polítiques no va amagar, no obstant això, una profunda continuïtat en els principis duts a terme.

Si exceptuem el breu període marcat pels disturbis revolucionaris, podem afirmar que, a partir del 1789, ja no es van qüestionar més alguns principis bàsics. Va ocórrer el mateix amb el principi d'igualtat civil entre tots els ciutadans francesos, fos quina fos la seva religió, així com amb el principi de llibertat de consciència i creença. Més enllà del fet que l'Església catòlica agrupava la gran majoria de francesos, el segle XIX va viure sota el règim dels cultes *reconeguts*, com són el culte catòlic, protestant (les dues grans esglésies) i l'israelita. Tots quatre van ser alhora controlats pels poders públics des d'un esperit *gal·licà* i l'Estat se'n feia càrrec materialment.

La llei de separació va posar fi a aquesta situació, després de diversos anys d'indecisions, en un clima d'hostilitat entre la majoria republicana en el poder des del 1877 i l'Església catòlica, acusada de col·lusió amb els conservadors i la monarquia. En un context esquitxat per enfrontaments intel·lectuals, incidents i *negocis*, els cercles laics reivindicaven una autonomia efectiva del poder polític respecte al religiós i consideren que cal reprimir la influència de l'Església en l'àmbit de l'ensenyament, on encara és molt present. Per a això, es van enfrontar particularment a les congregacions religioses. En aquest sentit, diverses lleis van perseguir la laïcització de la societat iniciada durant l'època revolucionària (legislació sobre els funerals, el divorci, el treball del diumenge, etc.), mentre que una legislació escolar establia un ensenyament públic laic en el qual s'excloïen els religiosos i les religioses. Posteriorment, una legislació va afectar directament les congregacions religioses, molt més discriminades amb relació a les altres associacions, i els seus membres es van veure privats del dret a l'ensenyament en qualsevol centre escolar, i fins i tot es van veure forçats a l'exili si la seva congregació no era autoritzada explícitament. Votada en un clima polític molt tens, la Llei de 9 de desembre del 1905 sobre la separació de les esglésies i de l'Estat va ser el punt culminant d'aquesta lluita. Representa, d'alguna manera, el punt final, ja que gairebé la totalitat de les mesures que es van prendre posteriorment es poden considerar mesures d'apaivagament.

Algunes es van aplicar de seguida, des del 1907-1908, per evitar, a causa del rebuig de l'Església catòlica a acceptar algunes disposicions de la Llei, el tancament dels edificis de culte. La majoria de les mesures d'apaivagament es van aplicar en finalitzar la Primera Guerra Mundial en un clima de reconciliació nacional. Malgrat algunes ressurgències d'anticlericalisme, es va limitar l'abast de les mesures més discriminatòries. En aquest sentit, el govern de Vichy, durant l'ocupació, va finalitzar alguns projectes preparats al final de la Tercera República. Les mesures que es van adoptar van romandre en vigor durant l'alliberament; aquest conjunt complex constitueix fins i tot avui la base del dret positiu aplicable. (1)

Paral·lelament a aquesta evolució jurídica, va tenir lloc una evolució de caràcter polític relativa a la significació mateixa de la laïcitat. En els seus orígens, a la fi del segle XIX, la noció tenia un significat ideològic. Es va inscriure en un context intel·lectual dominat per unes idees progressistes, seguint els passos de l'època de les Llums del segle XVIII, per un positivisme filosòfic i per un científisme accentuat. Per a alguns laics, no es tractava únicament de lluitar contra una influència política de l'Església catòlica considerada excessiva, sinó també de limitar la difusió del missatge religiós, fins i tot de substituir amb un pensament materialista els dogmes religiosos. Aquesta és una de les missions que es van assignar a l'escola laica i als seus docents. Aquesta concepció de la laïcitat no ha desaparegut, però només és present en alguns cercles de pensament determinats. En l'àmbit polític i jurídic, el terme *laïcitat* ha anat prenent progressivament un altre sentit. S'ha convertit en sinònim de *neutralitat* o *imparcialitat*, i així és com el 1949 ho va exposar magistralment un gran publicista francès, Jean Rivero, en una cèlebre crònica que va aparèixer a *Recueil Dalloz*.

Després de fer recordar les contradictòries ressonàncies passionals suscitées per un terme polèmic en si com és la laïcitat i l'evolució contínua de la noció, l'autor insistia en el fet que un concepte jurídic requereix definicions precises: «Una vegada franquejat el llinard del dret, les disputes s'apaivaguen; la definició de *laïcitat* no representa cap dificultat per al jurista; els polítics han pogut desenvolupar algunes concepcions molt diferents enmig de l'agitació de les reunions públiques; però una sola ha trobat lloc en els documents oficials; els textos legislatius, els informes parlamentaris que les comenten, les circulars que n'han acompanyat l'ús sempre han entès la laïcitat des d'un sol i mateix sentit, el de la neutralitat religiosa de l'Estat.» (2) I, precisament, aquesta noció jurídica de *laïcitat* va ser consagrada per la Constitució del 27 d'octubre de 1946 en una formulació recollida per la Constitució actual de França, la de la Cinquena República, de 4 d'octubre del 1958. Segons l'article I: «França és una República indivisible, laica, democràtica i social. Garanteix la igualtat davant la llei per a tots els ciutadans, sense que pugui prevaler discriminació alguna per raó de naixement, raça o religió. Respecta totes les creences [...]» Aquesta afirmació del principi de laïcitat (I) constitueix indubtablement una especificitat francesa. Per aquesta raó, cal posar l'accent en aquest principi en un primer moment, ja que determina, en teoria, la naturalesa de les relacions entre l'Estat (laic) i les diferents esglésies. No obstant això, aquesta afirmació no ha exclòs ni realisme ni pragmatisme. L'abast del principi de laïcitat (II) ha permès tenir en compte el context i sobretot la seva evolució fins a l'època contemporània.

I. L'afirmació del principi de laïcitat

El principi de laïcitat es va establir políticament molt abans que ho fes constitucionalment. D'aquesta manera, ens hauríem de preguntar sobre la seva significació, que no exclou de cap manera el respecte de la llibertat religiosa i que comporta una certa adaptació de la separació, que és, no obstant això, un element mateix de la seva definició.

1. La significació de la laïcitat

L'afirmació de la laïcitat de la República va ser consensual durant tot el procés d'elaboració de la Constitució de la Quarta República, ja fos el primer projecte de Constitució (rebutjat pel poble) o el segon, que va acabar sent la Constitució del 1946. L'article 1 es va adoptar sense debat, en sessió pública, després que Robert Schumann convencés els membres del Moviment Republicà Popular, partit democratacristià del qual era una de les personalitats eminents, expressant-se de la manera següent: «L'Estat té el deure, quan la nació es compon de persones que no comparteixen les mateixes creences, de permetre a cadascun dels ciutadans viure conformement a les exigències de la seva consciència. D'això es dedueix que la doctrina de neutralitat –o millor dit, la imparcialitat de l'Estat pel que fa a les creences de tots els membres de la comunitat nacional– no s'havia de concebre com una coacció restrictiva.» (3) Aquesta posició reflectia una evolució dels cercles catòlics que havien distingit progressivament de la laïcitat -militant o filosòfica-, una laïcitat jurídica el contingut de la qual era acceptable en el context social de l'època. Això explica que el consens acordat el 1946 s'hagi mantingut des d'aleshores i que la Constitució del 1958 hagi pogut reprendre la mateixa afirmació sense suscitar opinions contràries.

No obstant això, amb la constatació d'aquest acord no n'hi ha prou per entendre totalment l'especificitat francesa. Si la laïcitat de l'Estat correspon únicament a una exigència de neutralitat o d'imparcialitat que s'imposa en l'època contemporània en la gairebé totalitat de les democràcies liberals i que correspon a les exigències de la Convenció Europea dels Drets Humans, tal com és interpretada pel Tribunal, no s'entén l'elecció d'aquest concepte i la importància que suscita en una gran part de l'opinió francesa.

En realitat, convé fer diverses distincions. Constitucionalment, la República Francesa és laica. És un dels elements que permet definir-la, fins a tal punt que, segons alguns juristes, no és possible cap revisió constitucional respecte a això, ja que la Constitució Francesa, com la Constitució italiana de 1947, prohibeix qualsevol revisió que posi en qüestió la forma «republicana del govern» (article 89). Estem lluny d'arribar a un consens sobre aquesta qüestió, encara que ens podem adonar-nos si més no de la importància donada a aquest qualificatiu.

Aquest terme és abans que res polític. Els discursos oficials, fins i tot els dels nivells més alts de l'Estat, no obliden nomenar la laïcitat de forma vigorosa i captivadora. Respecte a això, és molt significatiu el discurs pronunciat pel president de la República, Jacques Chirac, el 17 de desembre del 2003. Segons el cap d'Estat, el debat sobre la laïcitat ressona «en el més profund de les nostres consciències». Es tracta d'un «pilar» de la nostra Constitució, indispensable per a la cohesió «nacional» i que no és «negociable». Aquestes fórmules són objecte d'un ampli consens i la invocació de la laïcitat o dels valors republicans és freqüent en els discursos polítics. Més enllà de les paraules, podem observar la gran discreció de la qual donen prova la gran majoria de les personalitats polítiques en matèria religiosa, des del president de la República fins als parlamentaris, fins i tot alcaldes i regidors. Es tracta d'una espècie d'interiorització més o menys conscient d'una obligació derivada del valor constitucional de la laïcitat quan, jurídicament, només els funcionaris i els empleats públics s'atenen a una obligació de discreció.

Per les mateixes raons, aquest deure de discreció es respecta més a França que en altres democràcies liberals. Així mateix, els serveis públics estan obligats a respectar el principi de neutralitat. (4) Malgrat el fet que constitueix un objectiu de valor constitucional, el pluralisme ha trigat a ser una noció de referència, fins i tot en matèria de comunicació audiovisual. Però, en efecte, és en l'àmbit de l'educació pública on això es pot comprovar amb més facilitat. La legislació escolar ha estat l'única, sota la Tercera República, a propòsit de la qual el terme *laïcitat* ha estat explícitament utilitzat. Ha estat la major preocupació dels cercles laics. L'obligació de neutralitat ha estat aplicada estrictament. No ha estat fins fa uns quants anys, després del 1968 progressivament, que algunes rigideses s'han anat alleugerint. No obstant això, el fet que algunes alumnes musulmanes duguessin insígnies religioses, en aquest cas el vel islàmic, va suscitar molta més agitació a França que en altres països. En un informe de 27 de novembre del 1989, el Consell d'Estat va intentar ser més flexible en alguns altres principis. Tenint en compte l'evolució francesa i europea, el Consell d'Estat estimava que la laïcitat no era incompatible amb l'expressió de llibertat individual de consciència i religió dels alumnes. Així, en principi, poden dur insígnies religioses. No obstant això, hi pot haver restriccions segons la naturalesa de la insígnia, el seu caràcter ostentós, l'actitud i el comportament de l'alumne. Correspon al reglament intern indicar-ho i als òrgans competents penalitzar eventualment els contraventors sota el control dels jutges administratius. Aquests últims han admès restriccions justificades mitjançant la participació en activitats d'educació física o en treballs pràctics de química. En canvi, han anul·lat sistemàticament les sancions basades en reglaments interns que prohibien dur qualsevol tipus d'insígnia religiosa. No sempre s'ha entès la relativa subtilitat d'aquesta jurisprudència, i els incidents no han cessat. Després d'un gran debat públic, de l'informe d'una comissió presidida pel mediador de la República, Stasi, i del treball d'una comissió parlamentària, el legislador va acabar intervenint. (5) La Llei de 15 de març del 2004, que preveu, segons el principi de laïcitat, l'acte de dur signes o vestimenta vinculada a una religió en les escoles, col·legis i instituts públics, inclou un article únic: «A les escoles, als col·legis i als instituts públics, es prohibeix dur signes o vestimenta amb els quals els alumnes manifesten ostensiblement la seva religió. El reglament intern estableix que el diàleg amb l'alumne precedeix tot procediment disciplinari.» (6) Votada per una àmplia majoria, aquesta Llei ha estat respectada des del principi del 2004. Va haver-hi prop de 650 casos d'alumnes que van dur insígnies religioses, 550 dels quals es van solucionar mitjançant el diàleg. Cinquanta exclosos i aproximadament el mateix nombre per a l'ensenyament a distància són xifres poc significatives tenint en compte els milions d'alumnes que té l'ensenyament públic. Quant a la significació de la llei, es considera necessària per fer respectar la neutralitat de l'escola, evitar el proselitisme abusiu i protegir la llibertat dels alumnes contra pressions familiars o grups extremistes. En alguna ocasió, ha estat criticada com una tornada a la laïcitat militant. En qualsevol cas, demostra que l'escola laica té un lloc rellevant en els serveis públics. No obstant això, aquesta Llei no posa en qüestió el respecte de la llibertat religiosa. (7)

2. El respecte de la llibertat religiosa

Deixant de banda el període revolucionari, des del 1789 mai més no s'ha qüestionat la llibertat de consciència i de religió a França. (8) Hi ha hagut períodes de tensió i

conflictes, però mai no s'ha qüestionat el principi de llibertat. Al contrari, sempre hi ha hagut una oposició per voler garantir la llibertat millor que el que està a l'altra banda.

La llibertat proclamada el 1789 va ser una llibertat individual. Es va institucionalitzar encara més amb el règim concordatari del segle XIX sense que per això desaparegués la llibertat individual. Aquesta última va tornar a tenir protagonisme amb la llei del 1905 relativa a la separació de les diferents esglésies i l'Estat. Un dels objectius perseguits pels laics va ser, en efecte, relegar les opcions religioses i filosòfiques a l'esfera privada. Les esglésies perdien tota posició oficial i es convertien en simples agrupacions dependents del dret privat. Cada individu s'havia de guiar per la pròpia consciència individual. (9)

En la concepció laica del principi del segle XX, la llibertat de consciència ocupava un lloc específic. Aquesta concepció va ser utilitzada novament per un pensador laic contemporani, Régis Debray, en un informe oficial presentat el 2002: «El principi de laïcitat situa la llibertat de consciència (la de tenir o no una religió) davant i sobre el que es diu en alguns països la *llibertat religiosa* (la de poder escollir una religió si en tenim alguna). En aquest sentit, la laïcitat no és una opció espiritual entre moltes d'altres, és la que en fa possible la coexistència, ja que el que és comú en dret a tots els homes ha de tenir preferència sobre el que els separa de fet.» (10)

Era ja un dels arguments dels laics al final del segle XIX. Es presentava l'educació com la millor manera de preservar la llibertat de consciència de cadascú. En aquella època, aquesta qüestió va generar múltiples debats intel·lectuals amb l'Església catòlica. Actualment, des del Concili Vaticà II i, sobretot, des de la Declaració sobre la llibertat religiosa, les posicions s'han apropiat molt. Segurament les aproximacions teòriques segueixen sent diferents. Allí on els teòlegs veuen en la consciència un lloc sagrat on l'ésser humà dialoga amb Déu, els pensadors laics veuen un atribut natural de l'individu. Però tant els uns com els altres estan d'acord a admetre la necessitat del respecte a aquesta llibertat, una llibertat que pertany a les persones i que justifica que l'Estat garanteixi la protecció d'aquestes contra els grups als quals pertanyen. Els laics francesos tenen una aproximació individualista de la llibertat i rebutgen tot col·lectivisme. Actualment, això els oposa a algunes minories religioses, a musulmans o a adeptes de diverses sectes.

Pels mateixos motius, concebien les esglésies sobre el model associatiu i la llibertat de culte, sobre el model de la reunió. El dret francès s'ha hagut d'adaptar progressivament de manera pragmàtica, com ho ha fet també el principi de separació plantejat per la Llei del 1905.

3. L'adaptació de la separació

La separació de l'Església catòlica i l'Estat ha estat el desenllaç del combat laic. Es tradueix jurídicament en la Llei, encara en vigor, de 9 de desembre del 1905 «relativa a la separació de les diferents esglésies i l'Estat». (11) Encara que no deixa de ser curiós que aquesta Llei, que segueix estant considerada com la gran *llei laica*, no utilitza en cap dels seus articles els termes *separació* i *laïcitat*. Només el títol primer, compost per dos breus articles, en planteja alguns principis. Respecte a la separació, l'article 2 enuncia en el primer paràgraf que «La República no reconeix, no remunera ni subvenciona cap culte. Per tant, a partir de l'1 de gener

següent a la promulgació de la present Llei se suprimiran dels pressupostos de l'Estat, dels departaments i municipis qualsevol despesa relativa a l'exercici dels cultes».

La intenció explícita del legislador és clara: es tractava de posar fi, unilateralment, al Concordat del 1801 i, més àmpliament, al sistema concordatari. Des de llavors, ja no hi ha cultes *reconeguts* i cap col·lectivitat pública es fa càrrec de cap culte. Implícitament, alguns cercles laics desitjaven establir una separació rígida, que posés fi a tota relació entre esglésies, persones de dret privat i l'Estat, que intervindria solament en l'esfera pública. Durant un temps es va donar el cas parcialment, però progressivament aquesta concepció extremista de la separació es va considerar una anomalia.

En primer lloc, com havia assenyalat el degà Maurice Hauriou, «en matèria constitucional, *separació* no significa *antagonisme* sinó *col·laboració*». (12) L'absència de reconeixement no significava una absència de coneixement i la ignorància del que es manifesta, com mínim, com un fet social. Com subratlla encertadament el Consell d'Estat en el seu informe, França es regeix per una «laïcitat sobre un fons de catolicisme». (13) Malgrat l'absència de qualsevol caràcter religiós en els símbols de la República, d'un anticlericalisme menys vivaç actualment que al principi del segle XX, i d'una laïcització i una secularització indiscutibles de la societat francesa accentuada per un individualisme creixent, l'Església catòlica conserva una influència real sobre una part gens menyspreable de la població. Una àmplia majoria de francesos es declara regularment catòlica en els sondeigs d'opinió. Segurament aquesta adhesió es manifesta principalment quant a la consciència, les conviccions i les creences, així com en el respecte a un cert nombre de rituals religiosos fonamentals. El principi de separació implica que l'Estat i els seus òrgans polítics, administratius i jurisdiccionals són neutrals. Això no impedeix que hi hagi una certa influència religiosa, encara que no sigui exclusiva. Es manifesta en l'organització de la vida social, sempre marcada pel repòs dominical, objecte de lluites religioses al segle XIX i actualment objecte d'altres lluites que oposen els defensors del liberalisme econòmic i els sindicats, entre els quals hi ha la CGT. La majoria dels dies festius correspon a les grans festes religioses cristianes (Pasqua, Ascensió, Pentecosta, 15 d'agost, Tots Sants, Nadal). Així mateix, l'ensenyament privat, cada vegada més subvencionat des del 1959, està oficialment en la base dels contractes acordats entre l'Estat i els centres, que, a condició de respectar alguns principis, poden conservar el caràcter propi. Per a la gran majoria, això consisteix a ser confessionals i catòlics, gens sorprenent. El desfasament és cada vegada més accentuat entre una concepció massa rígida de la separació i l'actitud d'un Estat intervencionista que té una funció de vegades determinant en matèria econòmica, social, esportiva, cultural, etc. L'abast del principi de laïcitat es va modificar sensiblement a partir del 1905.

II. L'abast del principi de laïcitat

El principi de laïcitat té valor constitucional. No obstant això, per raons històriques i oportunistes, aquest no s'aplica en els tres departaments d'Alsàcia i Moselle. Els tres van estar sota el domini alemany des del 1870, així com en el moment de l'adopció de la Llei del 1905. Quan van tornar a pertànyer a França, després de la Primera Guerra Mundial, els dirigents francesos no van gosar aplicar una llei desaprovada per la majoria dels habitants

d'aquests departaments. D'aquesta manera, van seguir estant sota el règim concordatari, a pesar que el principi de laïcitat va adquirir posteriorment valor constitucional. Per raons del mateix caire, vinculades al context local, el principi de laïcitat no s'aplica tampoc en algunes col·lectivitats d'ultramar.

L'abast del principi de laïcitat havia començat a evolucionar abans que fos consagrat constitucionalment. Era una condició necessària per ser-ho. L'evolució va prosseguir. I així va ser com es va acceptar un finançament públic indirecte dels cultes i es va adaptar l'ús del poder de policia a la seva especificitat, mentre que s'anava tenint cada vegada més en compte el fet religiós.

1. L'acceptació d'un finançament públic indirecte

La Llei de 9 de desembre del 1905 preveia no tornar a remunerar ni a subvencionar els cultes, a diferència del que s'havia fet anteriorment en benefici dels cultes reconeguts. La Llei admetia, no obstant això, algunes disposicions transitòries. Concretament l'article 2 esmentava: «No obstant això, es podran registrar en dits pressupostos (de l'Estat, dels departaments i municipis) les despeses relatives als serveis de capellania i destinats a garantir el lliure exercici de cultes als centres públics com liceus, col·legis, hospicis, asils i presons.» Es tractava de permetre el lliure exercici dels cultes perquè es poguessin beneficiar les persones que, sense aquesta mesura, podrien ser-ne privades. Mai no s'ha posat en dubte aquesta disposició, encara que als centres escolars sense internat és d'aplicació variable. (14)

D'aleshores ençà, van aparèixer moltes excepcions d'importància diferent. La Llei del 1905 preveia transferir tots els béns destinats als antics cultes reconeguts, i que fins a llavors havien estat gestionats per centres públics, a associacions culturals els estatuts de les quals havien de correspondre a les prescripcions de la Llei. (15) Després d'alguns dubtes, l'Església catòlica va considerar que aquestes contravenien els seus principis d'organització i va rebutjar de conformar-s'hi. Els poders públics van decidir mantenir els edificis de culte per a ús dels fidels i la propietat va ser traspasada als municipis (esglésies) o a l'Estat (catedrals), mentre que altres béns de l'Església van acabar en mans de col·lectivitats públiques, fet que per a alguns va ser una espoliació. (16)

En canvi, en ser de domini públic, les col·lectivitats propietàries havien de mantenir els edificis afectats. Progressivament, aquest manteniment, que va ser en un principi mínim (només es tractava de la conservació del bé), va aconseguir ser cada vegada més substancial. A fi de no desfavorir el culte protestant i israelita que havien constituït associacions culturals, es va admetre que els seus edificis també poguessin ser gestionats pels municipis. Finalment, l'article 19 de la Llei del 1905 es va completar amb la Llei de 25 de desembre del 1942, segons la qual «no es consideren subvencions les quantitats concedides per a reparacions als edificis destinats al culte públic, siguin considerats o no monuments històrics».

Es garanteix el manteniment d'una part important dels edificis culturals francesos amb fons públics, però no ocorre el mateix amb la construcció de nous edificis, que competeix, en principi, al finançament privat. (17) No obstant això, també es van fer alguns condicionaments, des de fer-se càrrec plenament de la construcció de la Mesquita de París sobre

la base d'una llei, fins a arrendaments emfitèutics o fins i tot garanties de préstecs. De vegades s'ha diferenciat l'aspecte cultural de l'edifici de l'aspecte cultural que pot subvencionar-se, fet que ha beneficiat sobretot les mesquites. Algunes personalitats han proposat anar més lluny i fer-se càrrec obertament de la construcció d'edificis en benefici dels cultes novament implantats. Aquesta proposta està lluny d'aconseguir consens ja que la necessitat d'edificis en nous suburbis afecta tots els cultes, mentre que el manteniment d'alguns edificis antics en ple centre de la ciutat o en entorns rurals correspon àmpliament a la protecció del patrimoni cultural nacional, que té un interès més gran, tenint en compte el pes econòmic del sector turístic a França.

Si l'Estat es fes càrrec plenament dels cultes, n'afectaria la independència i estaria en contradicció amb la funció creixent de les iniciatives privades individuals o col·lectives. Aquestes són encoratjades per la legislació relativa al mecenatge del 1987, revisada el 2003. Des de llavors, les donacions fetes en benefici als cultes, siguin per al manteniment dels edificis com per als fons de l'Església o les donacions fetes en benefici a les associacions culturals, que garanteixen la retribució dels clergues i del personal laic, o la seva formació, donen dret, dintre d'uns límits, a una deducció d'impostos. L'Estat participa així indirectament i parcialment en el funcionament dels cultes. Només alguns contenciosos marginals volen fer recordar de vegades que està prohibit subvencionar una activitat cultural. No obstant això, l'abast de la Llei del 1905 ha evolucionat considerablement. La seva adaptació s'ha fet molt més de pressa tractant-se de l'exercici del poder de policia.

2. L'adaptació dels poders de policia

En dret francès, el poder de policia administrativa general correspon al legislador i al primer ministre a escala nacional. Tant l'un com l'altre dicten prescripcions d'abast general. A l'àmbit local, el poder de policia, tant des de l'aspecte reglamentari com executiu, correspon al prefecte i, principalment, a l'alcalde. Aquestes competències s'aprecien també quant a la policia del culte.

En efecte, la Llei del 1905 preveu algunes regles específiques, com el fet que prohibeix organitzar reunions polítiques en locals que estiguin destinats habitualment a l'exercici d'un culte (article 26). Per a la resta, el legislador tenia la voluntat de sotmetre les manifestacions exteriors del culte al dret comú. En aquest context tan tens d'aquella època, alguns alcaldes havien dictat resolucions policíiques municipals discriminatòries i molt restrictives sobre la llibertat religiosa. Li va correspondre al jutge administratiu, al Consell d'Estat, en el marc del seu control contenciós, recordar els principis aplicables. Ho va fer dintre d'una òptica liberal, com és la del dret administratiu. Conformement al que li permetia el seu control de proporcionalitat exercit en el contenciós de l'excés de poder, es va comportar, segons la famosa expressió del degà Le Bras, com a «regulador de la vida parroquial». Una vegada passats els anys en els quals les passions s'havien agreujat, va fer prevaler la llibertat més àmplia de les manifestacions culturals individuals o semicol·lectives, fins i tot a la via pública, com per exemple els seguicis fúnebres. (18) Quant a les manifestacions col·lectives (seguicis, processons, desfilades) o manifestacions exteriors del culte (per exemple, la repicada de campanes), el Consell d'Estat va buscar un equilibri conformement a la directiva clàssica de «la llibertat és la regla, la restricció de policia, l'excepció». Només es pot restringir la llibertat per raons d'ordre públic, una noció determinada a partir dels criteris de tranquil·litat, seguretat i

higiene pública. El Consell d'Estat va tenir en compte fins i tot l'especificitat de les manifestacions religioses en determinar la categoria de les processons i les manifestacions tradicionals. Aquestes, encara que s'hagi interromput la tradició, es beneficien d'una presumpció de no-alteració de l'ordre públic. Correspon llavors a l'autoritat de policia aportar-ne la prova si vol dictar mesures restrictives. (19)

Una altra particularitat de les activitats culturals resideix en la propietat de nombrosos edificis religiosos de domini públic. Es podien témer les intervencions del representant de la col·lectivitat propietària, l'alcalde en la majoria dels casos, mitjançant el seu poder de policia. Però no va anar així. Una jurisprudència constant ha recordat que el ministre del culte, que assumeix la responsabilitat de l'edifici, n'estableix l'ús: determina les hores d'obertura i tancament, organitza les cerimònies, etc. L'autoritat de policia només posseeix una competència residual. Solament pot intervenir en cas de disturbis per restablir l'ordre públic (desordres, baralles, etc.) o si es fa un ús no cultural de l'edifici (reunió política, sindical, vaga de fam, etc.). Fins i tot en aquestes hipòtesis i excepte si existeix la urgència, les regles de cortesia volen que es consulti l'autoritat religiosa, i fins i tot que s'intenti aconseguir-ne el consentiment. L'autoritat és en principi el ministre del culte: capellà, pastor, rabí, etc. Ha ocorregut que dos o més ministres del culte es disputin el càrrec de l'edifici. El Consell d'Estat, a fi de respectar l'autonomia de les esglésies, sempre s'ha remès a l'elecció feta per la jerarquia religiosa qualificada. (20)

Gràcies a aquesta garantia que ha constituït el jutge i, en particular, el Consell d'Estat, l'exercici del poder de policia ha respectat globalment les diverses especificitats religioses. De manera encara més general i en diferents circumstàncies, l'Estat laic ha tingut cada vegada més en compte el fet religiós.

3. La consideració del fet religiós

La proclamació solemne d'una separació de les diferents esglésies i de l'Estat, seguida d'una afirmació constitucional de la laïcitat per part d'aquest últim, hagués pogut dur als poders públics a una indiferència total respecte al fet religiós. Aquest era, en efecte, l'objectiu i la pretensió d'alguns cercles laics més extremistes. Aquesta podia ser una posició lògica, abstracta, basada en els principis jurídics adoptats. Encara que a aquesta posició almenys li faltava realisme, tal com ho havia exposat un gran jurista, malgrat ser laic, el degà Léon Duguit. No es pot trencar dràsticament i unilateralment alguns vincles seculars. (21) El desenvolupament dels esdeveniments ho ha demostrat àmpliament. Els poders públics van haver de tenir en compte el rebuig de l'Església catòlica de formar les associacions culturals previstes per la Llei. Després de la Primera Guerra Mundial, van negociar un acord amb el papat i van acceptar la fórmula de les associacions diocesanes més en acord amb els principis de l'Església. (22) Posteriorment van tenir lloc altres negociacions menys conflictives en reprendre's les relacions diplomàtiques.

A França, hi ha l'Oficina Central de Cultes (*Bureau central des cultes*). La seva funció, molt política al principi del segle XX, ha acabat sent progressivament més administrativa. Entre les nombroses qüestions que es tracten en aquesta Oficina, hi ha les relatives a les congregacions religioses. La llei de l'1 de juliol del 1901 sobre el contracte

d'associació, molt liberal tractant-se de les associacions de dret comú, contenia un títol molt discriminatori, concretament el títol III, relatiu al règim jurídic de les congregacions religioses: es van perseguir els membres de congregacions no autoritzades i van ser condemnats penalment; uns altres van ser obligats a exiliar-se. El 1914, es van suspendre les persecucions. Un cert nombre de congregacionistes va tornar a França per oferir els seus serveis. En aquest clima de reconciliació que va arribar després de la guerra, les congregacions religioses es van beneficiar d'una llibertat de fet i, també, el règim de Vichy abolir les disposicions discriminatòries que els afectaven, fet que es va confirmar en l'alliberament. Les congregacions es van poder formar i administrar lliurement. Encara que van haver d'esperar fins a la presidència de Pompidou perquè, a partir del 1970, es reconegué legalment de nou les congregacions. Els serveis de l'Oficina Central de Cultes van dur a terme una instrucció de l'expedient i se'n va aconseguir el reconeixement per decret del primer ministre. La congregació va obtenir així plena personalitat jurídica i la possibilitat de rebre liberalitats. La política de reconeixement ha estat constant, fos quin fos el govern al poder. Fins i tot ha beneficiat -fet que no estava previst el 1901-, congregacions no catòliques, des del moment que pertanyen a una gran religió els responsables de la qual accepten de reconèixer-les. (23)

Amb aquestes hipòtesis, els poders públics francesos consulten caps religiosos, fins i tot estrangers, que avalen la congregació interessada. No obstant això, cap confessió religiosa té un estatus específic a França, ni tan sols l'Església catòlica o els antics cultes reconeguts. No tenen, com a tals, cap posició oficial en les institucions polítiques o administratives franceses. Equival a dir que les relacions efectives depenen de la bona voluntat de cadascun i que assumeixen un caràcter més o menys informal o episòdic. No obstant això, aquestes tenen lloc, i els responsables polítics i administratius tenen contactes més o menys protocol·laris o profunds amb els representants dels cultes a diferents nivells.

Hi ha nombrosos temes d'interès comuns, des de qüestions internacionals fins a problemes administratius, passant per discussions sobre els problemes de la societat. Des d'aquesta òptica, el Govern socialista de Jospin va decidir institucionalitzar trobades al més alt nivell amb l'Església catòlica. Aquestes trobades tenen lloc periòdicament des del 12 de febrer del 2002. Encara més paradoxals són les relacions amb l'islam. En efecte, un important nombre de persones, la gran majoria estrangeres, o d'origen estranger recent, practiquen la religió musulmana. Com també ocorre a Europa, els fidels s'agrupen normalment segons el seu país d'origen, i no hi ha una organització centralitzada. Basant-se en el model napoleònic, els ministres d'Interior han suscitat aquesta organització. Després de diverses temptatives infructuoses, es va fer un procés electoral complex a partir de les mesquites que permetés la instal·lació del Consell Francès del Culte Musulmà presidit des d'un principi pel rector de la Mesquita de París. Aquest òrgan, que coneix nombroses dissensions, proporciona, no obstant això, un interlocutor als poders públics, fet que ha permès designar imams o a regular millor qüestions més delicades, com les matances rituals amb motiu de les festes musulmanes. Es podrien tractar altres qüestions, com són els seguicis i la demanda de *carrés confessionnels* - espai separat dintre del cementiri municipal.

En l'aspecte més negatiu, els poders públics francesos han estat de vegades acusats de tractar de forma discriminatòria alguns moviments religiosos, sovint qualificats de sectes. És cert que algunes actuacions, sota una aparença de religiositat, han suscitat un veritable

enrenou entre l'opinió pública. En dues ocasions, els parlamentaris s'han fet càrrec oficialment d'aquesta qüestió i, en ambdues, la seva reflexió ha acabat en un informe. (24) Pot ser que s'equivocuessin en establir una llista de les sectes implantades a França, en la qual alguns casos són discutibles. Pot ser que no fessin una distinció suficient entre grups originals però socialment inofensius i altres grups perillosos per a l'ordre públic i sobretot per a la llibertat de les persones que s'hi adhereixen. No obstant això, la Llei que es va adoptar es refereix bàsicament al dret comú. Les sectes i els seus dirigents només poden ser perseguits si infringeixen la llei penal. L'única infracció que té una certa especificitat no es refereix a la noció de manipulació *mental* que havia estat proposada, perquè es va considerar massa imprecisa. Es refereix finalment a l'abús de la posició de debilitat d'algunes persones, que pot donar lloc igualment a sancions en l'àmbit del dret del consum. Per a la resta, les sectes són objecte de vigilància que no representa cap trava al seu funcionament. (25)

Com a molt podem assenyalar que l'Estat francès, malgrat la laïcitat i l'antiguitat del principi de separació, mostra si més no un interès més gran per les religions que altres estats que tenen una església oficial. Aquest interès s'ha manifestat també recentment en l'ensenyament públic laic, en què, a causa de l'estricta neutralitat, totes les qüestions d'ordre religiós han estat molt poc tractades des de fa aproximadament un segle, fet que ha dut a una constatació, formulada per nombrosos docents i que, en aquest cas, ha estat rellevada fa poc més de 20 anys per agrupacions, bastant laiques, d'altra banda, com la Lliga de l'Ensenyament. Cada vegada hi ha més els alumnes, sobretot a les grans poblacions i en alguns cercles socials, que no tenen cultura en matèria religiosa. Aquest *analfabetisme* perjudica particularment en el marc de certs ensenyaments: història, música, literatura, filosofia, etc. Diversos informes oficials, així com alguns congressos docents, han preconitzat que, en el marc de les disciplines que ho exigeixen, els professors presentin la història i la doctrina de les grans religions. S'ha de tractar, tal com ho conceben els promotors, d'una informació objectiva i d'una aportació de coneixements, independentment de tota apreciació relativa a la creença. Però, fins i tot a aquest nivell, alguns docents no es veien del tot capacitats o competents. Així que es van modificar els programes, combinat amb la redacció d'una obra i de documents pedagògics, així com una oferta de formació. La importància que se li ha donat al fet religiós ha comportat a un ampli consens, que és encara recent i, aparentment, s'ha aplicat de manera desigual, perquè en puguem calcular tots els efectes. A part de l'objectiu cultural, s'ha insistit en l'aportació desitjada en matèria de tolerància gràcies a un millor coneixement de la religió dels altres, però també de la d'un mateix, fet que protegiria de predicacions extremistes i perilloses.

III. Conclusió

La laïcitat de la República Francesa és una singularitat a l'Europa contemporània. Segueix sent ni més ni menys l'eix central al voltant del qual es construeixen les relacions polítiques i jurídiques entre l'Estat i les diverses confessions religioses. Producte de la història, ha evolucionat i seguirà fent-ho. Des del 1905, la Llei de separació ha estat, en diverses ocasions, modificada per altres lleis. Però les autoritats polítiques i administratives o les

jurisdiccions han interpretat sovint aquesta Llei en un sentit liberal per atenuar algunes rigideses inicials.

La laïcitat ja no és actualment objecte de rebuig o indiferència respecte al fet religiós. Encara que pugui subsistir una certa desconfiança, aquesta no ha impedit el desenvolupament d'un dret de les relacions entre les diferents esglésies i l'Estat, en gran part basat, paradoxalment, en la Llei de separació. Més enllà d'alguns arcaïsmes, globalment aquest es revela indiscutiblement respectuós amb la llibertat religiosa individual i col·lectiva.

Es manifesta una evolució dels comportaments polítics. Sense posar en dubte l'autonomia del poder polític en el seu àmbit, consisteix a admetre que les confessions religioses han de veure reconegudes una certa *representativitat*. És possible que no s'hagi admès suficientment que, sense arribar a una apreciació política, se'ls podia reconèixer més explícitament una utilitat social. Pot ser que sigui una necessitat perquè la laïcitat estigui plenament adaptada a les necessitats del món contemporani. Les grans famílies de pensaments espirituals i filosòfics estan representades des del 1983 al Comitè Nacional d'Ètica. En el marc del servei públic de la comunicació audiovisual, s'han de programar emissions religioses conformement a la jurisprudència del Consell Constitucional. Els poders públics, de vegades, oficialment o oficiosament, consulten les autoritats religioses.

Abans, la laïcitat va poder constituir un model, i va inspirar diferents moviments a l'Europa llatina i sobretot a l'Amèrica del Sud. Quan es va copiar aquest model més directament, el van deformar més en un sentit autoritari, com va ser el cas de Mèxic o Turquia. Actualment, ja no està tan de moda i les joves democràcies de l'Europa central i oriental no s'hi han inspirat gaire. No obstant això, encara té algun interès almenys en alguns conceptes, encara que sigui per aquesta temptativa, inacabada, d'evocar una moral universal, un interès comú en el respecte però també més enllà de les opcions individuals i col·lectives fetes per ciutadans diversos però iguals. Aquesta recerca es va fer històricament contra l'Església catòlica, independentment de les religions. Tot això es podria aconseguir amb la col·laboració de totes les religions, sense que per això es qüestionï la laïcitat de l'Estat, i tindria un interès i una importància en l'Europa pluralista contemporània.

Notes

- (1) MAYEUR, JEAN-MARIE, *La question laïque*, (XIX - XXème siècles), Fayard, 1997; *La séparation des Églises et de l'Etat*, París, Ed. de l'Atelier, 2005; RÉMOND, RENÉ, «Cent ans de laïcité française», *Etudes*, 2004, T. 400, p. 55-66.
- (2) A RIVERO, JEAN, «La notion juridique de laïcité», D. 1949, Chron, p. 137-140.
- (3) Debats parlamentaris, Diari Oficial de 4 de setembre del 1946, p. 3.475 i s. Sobre el conjunt d'aquesta qüestió: TROTABAS, J.-B., *La notion de laïcité dans le droit de l'Église catholique et de l'État républicain*, París, LGDJ (Llibreria general de dret i jurisprudència), 1961, p. 12 i s.
- (4) BARTHELEMY, JEAN, «La liberté de religion et le service public», RFDA (Revista francesa de dret administratiu) 2003, n. 6, p. 1066-1073.
- (5) *Rapport de la Commission de réflexion sur l'application du principe de laïcité dans la République* (Informe de la Comissió de Reflexió sobre l'aplicació del principi de laïcitat a la

- República) lliurat al president de la República Francesa l'11 de desembre del 2003, París, La Documentation Française, 2003.
- (6) Llei n. 2004 - 228, de 15 de març del 2004, *Diari Oficial de la República Francesa* de 17 de març del 2004, p. 5.190; DURAND-PRIMBORGNE, CLAUDE, «La loi sur la laïcité, une volonté politique au centre de débats de société», *AJDA* (Semnari d'Actualitat Jurídica de Dret Administratiu) 2004, n. 13, p. 704-709; MALAURIE, PHILIPPE, «Laïcité, voile islamique et réforme législative», *JCP* (Revista francesa de dret) 2004, n. 14, p. 607-610.
 - (7) Majoritàriament els juristes francesos estimen que la Llei del 2004 no és incompatible amb les exigències de la Convenció Europea per als Drets Humans a la vista de les decisions del Tribunal, *Dahlab c. Suisse* (15 de febrer del 2001) i *Leyla Sahin c. Turquie* (Gran Sala, 10 de novembre del 2005).
 - (8) Excepte en el període de l'ocupació durant la Segona Guerra Mundial.
 - (9) MORANGE, JEAN, «La portée juridique du principe de laïcité dans une société multiculturelle», *Transversalités*, n. 93, 2005, p. 83-91.
 - (10) DEBRAY, RÉGIS, *L'enseignement du fait religieux dans l'école laïque*, Ministeri d'Educació, 2002.
 - (11) MORANGE, JEAN, «Peut-on réviser la loi de 1905 ?», *RFDA*, 2005, n. 1, p. 153-162.
 - (12) HAURIU, MAURICE, *Précis de droit constitutionnel*, París, Sirey, 1929, p. 109-110.
 - (13) Consell d'Estat, *Rapport public 2004, Un siècle de laïcité*, La Documentation Française, Études et Documents, n. 55, 2004, p. 316.
 - (14) SWERRY, J.-M., *Aumôneries catholiques dans l'enseignement public. Un renouveau de la laïcité ?*, París, Le Cerf, 1995, p. 440.
 - (15) Un dictamen del Consell d'Estat va indicar l'estatut de les associacions culturals (As. de 24 d'octubre del 1997, Associació local de Testimonis de Jehovà de Riom, *RFDA* 1998, p. 61-69, conclusió d'ARRIGHI DE CASANOVA, JACQUES, notes de GONZALEZ, GÉRARD.
 - (16) Lleis de 2 de gener del 1907 i 13 d'abril del 1908, que modifiquen la Llei del 1905.
 - (17) FLORÈS-LONJOU, MAGALIE, *Els lieux de culte en France*, París, Li Cerf, 2001.
 - (18) LE BRAS, GABRIEL, *Le Conseil d'État régulateur de la vie paroissiale*, 1950, EDCE (Estudis i Documents del Consell d'Estat), p. 63-73.
 - (19) Consell d'Estat, 3 de desembre del 1954, *Rastouil*, rec. 639; aquestes processons estan eximides des del 1935 de qualsevol declaració prèvia.
 - (20) L'informe públic del 2004 del Consell d'Estat (esmentat anteriorment) preveu, entre d'altres, aquesta qüestió amb nombroses referències: p. 299 i s.
 - (21) DUGUIT, LÉON, *Traité de droit constitutionnel*, tom V, p. 500.
 - (22) Aquest resulta d'un *modus vivendi* de 1921-1924, una espècie de *miniconcordat* segons alguns autors.
 - (23) MERLET, JEAN-FRANÇOIS, *Une gran loi de la IIIème République, la loi du 1er juillet 1901*, París, LGDJ, 2001; DURAND, JEAN-PAUL, *La liberté des congrégations religieuses en France*, París, Le Cerf, 1999 (3 toms); DURAND, JEAN-PAUL (dir.), *Les congrégations et l'État*, París, La Documentation Française, 1992.
 - (24) VIVIEN, A., *Les sectes en France*, París, La Documentation Française, 1985; GEST, A., GUYARD, J., *Les sectes en France*, París, La Documentation Française, 1996; LATOURNERIE, DOMINIQUE, «Sectes et laïcité», *RDP* 2004, n. 5, p. 1327-1338.

(25) Llei de 27 de maig del 2005 sobre la lluita contra les derives sectàries, JORF juny del 2005, p. 9751.

Bibliografia

1) A part de la bibliografia jurídica, cal assenyalar que hi ha una bibliografia de caràcter històric o filosòfic particularment abundant sobre les relacions entre les esglésies i l'Estat o sobre la laïcitat. Entre les nombroses obres jurídiques, destaquem:

- ✓ BOYER, ALAIN, *Le droit des religions en France*, París, PUF, 1983.
- ✓ Consell d'Estat, *Un siècle de laïcité*, Informe públic 2004, París, 2004, La Documentation Française, Études et Documents, n. 55. Aquest informe dona una idea bastant completa del dret positiu i dels problemes actuals
- ✓ DURAND-PRIMBORGNE, CLAUDE, *La laïcité*, París, Dalloz, 2004.
- ✓ *La laïcité*, París, Dalloz, 2005 (Arxius de filosofia del dret, tom 48).
- ✓ D'ONORIO, JOËL-BENOÎT (dir.), *La laïcité au défi de la modernité*, París, Tequi, 1990.
- ✓ LE TOURNEAU, DOMINIQUE, *L'Église et l'État en France*, París, PUF, "Que sais-je ?", n. 886.

2) Des d'una perspectiva comparativa:

- ✓ *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne*, París, LGDJ, Milà, Giuffré, 1995.
- ✓ RAMBAUD, THIERRY, *Le principe de séparation des cultes et de l'État en droit public comparé (Analyse constitutionnelle des régimes français et allemand)*, París, LGDJ, 2004.

3) Al costat d'aquestes obres, cal afegir la notable recopilació de textos i documents, classificats i presentats, publicada el 2005 per Ed. Le Cerf: *Liberté religieuse et régimes des cultes en droit français* (1.853 pàgines).